

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat
universiteti**

O'zbek filologiya fakulteti

Hozirgi zamon adabiyoti kafedrası

REFERAT

**Mavzu: Abdulla Avloniy publisistikasi va
darsliklari.**

**Bajardi: 402 guruh talabasi
Xolova G.**

Tekshirdi: Toshpo'latov A.

Samarqand 2012

Mavzu: Abdulla Avloniy publisistikasi va darsliklari.

Reja:

1. Kirish:

Abdulla Avloniy Hayoti ijodi haqida ma'lumot.

2. Asosiy qism:

- a) Abdulla Avloniy publisistika sohasidagi izlanishlari.**
- b) Abdulla Avloniyning darsliklarining yaratilish tarixi.**
- c) “Turkiy Guliston yoxud axloq” asari taxlili.**

3. Xulosa:

Abdulla Avloniy asarlarida axloqiy qarashlarining aks etishi.

Abdulla Avloniy 1878 yilning 12 iyulida Toshkentda Mer-gancha1 mahallasida dunyoga keldi. Bobosi Mirne'matboy asli qo'qonlik o'qchi-yoychilardan edi. Otasi Miravlon aka mayda hunarmandlik — to'quvchilik bilan shug'ullangan. Piyonbo-zorda (hozirgi Navoiy teatri maydoni), Yarmarka bozorida (hozir-gi San'at muzeyi atrofi) bo'z va chit bilan savdo qilardi. «Onam-ning oti Fotimadir»2, deb yozadi adib o'z tarjimai holida.

Abdulla 7 yoshdan O'qchidagi eski maktabda Akramxon domlada savod chiqardi. 1890 yilda shu mahalladagi madrasaga o'tdi. So'ng Shayxontohurdaga Abdumalikboy madrasasida Mulla Umar Oxund-da tahsil ko'rdi. Ammo tirikchilikning ogirlashuvi o'qishga im-kon bermaydi. «1891 yildan boshlab, faqat qish kunlarida o'qub, boshqa fasllarda mardikor ishladim»3 — deb yozadi Avloniy. Ko'p o'tmay, bu ham barham topdi. U butunlay ishga sho'ng'ib ketdi. Uzi aytganidek, «binokor»likni o'rgandi, «gisht quyish, suvoqchi-lik, pechkachilik, duradgorlik ishlari» bilan mashg'ul bo'ldi.

Adabiyotga havas unda shu yillari uygondi. 1900 yilda Avloniy toshkentlik savdogar bir xonadonning Salomatxon degan kiziga uylanadi. Shu yili otasi vafot etadi.

Hozirgi Mirobod mahallasi o'rnida Mirne'matboyning bog' hovlisi bo'lgan. Toshkent bosib olinib, Turkiston general gu-bernatorligining markaziga aylantirilgach, Mirobod shaharning yangi - «rus» qismiga qo'shib olinadi va turli imoratlar, kor-xonalar qurish uchun bo'lib beriladi. Sapyorniy, Gospitalniy ko'chalari paydo bo'ladi. Miravlonboyning ikki o'g'li — Abdulla va Mirsiddiqham shu yerda hovli-joy qiladilar. Sapyorlar ko'cha-sida 70, 72, 74-uylar qad ko'taradi. Abdulla Avloniyning o'z qo'li bilan qurilgan^ juda ko'plab voqyealarga guvoh bo'lgan 74-uy ke-yingi yillarda shaharni qayta qurish davrida buzilib ketdi. 1904 yilda Avloniy Mirobodda usuli jadid maktabi ochadi. 1907 yilda o'z hovlisida «Shuhrat» gazetasini chiqara boshlaydi.

Gazetaning yo'li ayon bo'lishi bilan do'stidan dushmani ko'pay-di. Natijada 10-soni chiqib bekildi. So'nggi 14 fevral 10-soni-da «Dano'si namima» (chaqma-chaqarlik) sarlavhasi bilan idora-ning bir xabar i

bosilgan. Unda shunday gaplar bor:

«Eshitilmish xabarlariga qarag'onda o'z musulmonlarimizdan ba'zi «dano'schi» nammomlar paydo bo'lib, gazetamizdan «nachal-stvo»g'a «dano's» qilmak fikrida yelka qilg'on emishlar...

Gazetamizning maslaki milliy, betaraf siyosiy o'lub, «umerenno-progressivnaya politicheskaya» gazetadur. Yozg'on maqolalari-miz ham ushbu maslakimiz o'lg'on e'tidol va haqqoniyat doirasida o'lub, nozir va senzurlar tarafidan haklik uzra tarjima kili-nub, tegishli mahkamalarda ko'rilub turilibdur. Shui sababli «na-chalstvo»ning sizni(ng) «dano's»larga hyech bir ehtiyoji yo'qdur».

Gazetaning yopilishiga qaraganda, bu «dano's»larga «ehtiyoj» bo'lgan ko'rinadi. Va, ehtimolki, ular gazetaning taqdirini hal qilganlar. Avloniy gazetaning yopilishini o'z tarjimai holida «yashirin tashkilotlar» bilan aloqaga, «Rafiq Sobirov» degan-ning xiyonatiga bog'laydi.

Xullas, gazeta yopildi. Redaksiya asbob-ashyolari, qogozlar va materiallar hammasi musodara kilindi. Lekin Avloniy bo'sh kel-madi. A.Bektemirov nomiga ruxsat olib «Osiyo»ni chiqara boshladi. Shoir ta'kidlaganidek, buning idorasi ham uning uyida (Sapyornaya, 26)1 joylashgan edi.

Bu gazetalar uzbek milliy matbuotining dastlabki namuna-lari bo'lishi bilan ham muhim edi.

1914—15 yillarda advokat Ubaydulla Xo'jayev² bilan «Sadoyi Turkiston» gazetasida hamkorlik qiladi. Gazetadagi she'r va maqolalarning aksariyati Avloniy qalamiga mansub. Bu hol uning tahririyatdagi mavqye'-e'tiborining ancha baland bo'lganligini ko'rsatadi. Lekin gazeta uzoq davom etmadi. 66 soni chiqib, mod-diy ahvolning tangligidan yotib qoldi³.

Umuman, Avloniy 1904—1905 yillardan ham ijodiy, ham amaliy ish bilan qizg'in shug'ullandi. O'z she'rlarini «Hijron» ta-xallusi bilan e'lon qildi. Maqolalarini esa «Mulla Abdulla», «Avloniy», «Abdulla Avloniy» nomlari bilan bostirdi. So'ngroq uning ko'p ishlatgan laqablaridan biri «Indamas» bo'lgan edi.

1909 yilda «Jamiyati xayriya» ochdi va mahalliy xalq bolala-rining

o'qib bilim olishi uchun pul yig'ib, maktablarga tarqatdi. Bu haqda hatto Orenburgdagi «Vaqt» gazetasi yozib chiqdi.

1913 yilning oxirida toshkentlik mashhur jadidlar-taraqqiy parvarlarning tashabbusi bilan «Turon» jamiyati maydonga keldi. Uning muassislaridan biri Avloniy edi. Jamiyat qoshida teatr truppasi tuzildi.

Avloniy truppasi sahnalashtirgan birinchi asar Behbudiy-ning «Padarkush»i bo'ldi.

1914 yil 27 fevral Toshkentning 2000 kishilik muhtasham «Kolizey» teatri⁴ tomoshabinlar bilan to'la. Galereya va yo'laklarda ham odam qaynaydi... Sahna ochiladi. O'rta bo'y, miqti, yevropacha kiyingan kishi paydo bo'ladi.

- «Muhtaram jamoat! — gap boshlaydi u. - Bugun Toshkand xalqi hayotida tarixiy kundir...» Notiq teatr va uning jamiyat hayotida gi o'rni haqida so'zlaydi. Tomoshabinlar uning har bir gapini bs rilib tinglaydilar.

«Teatru o'yunbozliq emas! Masxarabozliq ham emas,— davom etadi u. — Teatr bamisoli oynavand bir uykim, kirgan har bir kimsa o'z husnu qabihini ko'ra olur... Yuziga un surtib masxaraboz shakliga kirgan zotlar tabibi hoziqdirlar...» Notiqteatrni har bir xalq milliy taraqqiyotining muhim belgilaridan deb hisob-laydi, rus fransuz, turk, tatar, ozarboyjon turmushidan misollar keltiradi. U mashxur taraqqiychimiz Munavvarqori edi.

Spektakl boshlandi. U mahalliy xalq turmushidan olingan, yerli havaskor yoshlar tomonidan qo'yilgan birinchi sahna asari mashhur «Padarkush» edi. Spektakl deklamasiyaga ulanib ketdi.

Taraqqiychilik tug'yon urib turgan «Oila munozarasi» ting-landi. Xalq milliy kuylariga solib yozilgan, ijtimoiy dard bilan yoniq qo'shiqlar yangradi. Nihoyat tomosha tugadi. Kishilar teatrdan olgan taassurotlarini qizg'in muhokama qilgancha tar-qaldilar. Shoir Tavallo bu tarixiy voqyeani zavq-shavq bilan hikoya etuvchi she'r yozdi.

«Turon» o'z faoliyatini shunday boshlagan edi. Truppa ishida qardoshlar ham ishtirok etdilar. Jumladan, Avloniy taniqli tatar rejissyori Zaki Boyazidskiy, mashhur ozarboyjon san'at-kori Sidqiy Ruhillo bilan hamkorlik qildi. Masalan, truppaning spektakllarini Zaki Boyazidskiy

sahnaga qo'ygan edi. Sid-qiy Ruhillo esa 1916 yilda Avloniyning taklifi bilan Tosh-kentga keladi va shoirning uyida truppa ko'magida «Layli va Majnun» spektaklini qo'yadi. Majnun rolini Sidqiy Ruhillo-ning o'zi o'ynaydi. Malluni Avloniy ijro etadi.

Truppaning g'oyaviy-badiiy rahbari Avloniy edi. 1914 yilning 26 dekabrda truppa «Turkiston» nomi bilan Farg'ona vodiysi bo'ylab safarga chikdi, bir qator shaharlarda gastrolda bo'ldi. Agar siz o'sha yillari chiqib turgan vaqtli matbuot sahifalariga ko'z tashlasangiz, truppaning Qo'qon (1915 yil 7 yanv.), Namangan (21-24 yanv.), O'sh (29 yanvar)da qo'ygan spektakllari va ularda Avloniyning faol ishtiroki, xususan ijrochilik mahoratiga oid ehtiros bilan yozilgan maqolalarga duch kelasiz. Ulardan ayrimlari teatr-shunos M.Rahmonov¹ va adabiyotshunos Sh. Rizayev² tadqiqotlarida keltirilgan.

Adibning o'zi ushbu safar munosabati bilan yozgan «Sayohat samarasi» she'rida, «Andijonu Marg'ilonu O'shu Namanganu Xo'qand yoshlari»ning «bir-birlari bilan sirdosh» bo'lib, «milliy ishlarga tashabbuslar» qilayotganlarini, «intihob (uyg'onish) davri» kelganini mamnuniyat bilan tilga olgan edi.

^Avloniy truppa uchun «Advokatlik osonmi?!», «Pinak», «Biz va Siz», «Ikki sevgi», «Po'rtugaliya inqilobi» kabi dramalar yozdi, «Qotili Karima», «Uy tarbiyasining bir shakli», «Xiyonatkor oilasi», «Badbaxt kelin», «Xo'r-hur», «Jaho-lat», «O'liklar» kabi sahna asarlarini tatarcha, ozar-boyjonchadan tarjima qildi. Afsuski, bularning hyech biri o'z davrida bosil-gan emas. To'g'ri, ularning ko'pchiligi badiiy zaif. Qoralamaga o'xshaydi. Hatto shunday taassurot tug'iladi-ki, muallif biror mavzuga zarurat sezganu, oyoq ustida yozib qo'ya qolgan. Bir nafas-da, bir o'tirishda yozgan. Bu asarlarning o'z davrida ahamiyati katta bo'lgan. Undan ayrimlari 1979-1998 yilda nashr qilindi.

1916 yilda Toshkentda bulgan tanikdi sharqshunos A. Samoylovich «Kolizey»da Avloniy tarjima qilib sahnalashtirgan «O'liklar» (Jalil Mamadqulizoda asari)ni ko'rib, o'z taassurotlarini shunday yozgan edi:

«Toshkentning ulkan «Kolizey» teatrida ozarboyjonchadan sart tiliga tarjima qilingan «O'liklar» pyesasi qo'yildi. Ijro juda yaxshi edi...»¹.

To'g'ri, Tavallo yozganidek, teatr «taraqqiyning xabari», «millatning hayot asari» edi. Lekin, umuman olganda, teatrchilik ishlari oson kechgan emas, «Kimiki sahnada ko'rsang, ani jasorati bu!»² deganda Tavallo mutlaqo haq edi.

«1915 yilda mahalla xalqi domlamiz «teatrchi» bo'ldi», «mas-xaraboz bo'ddi», — deb meni maktabdan quvib, Mirobod mahalla-sidagi boshlang'ich maktabni yopdilar», - deb yozadi Avloniy o'z tarjimai holida.

Ikkinchi tomondan hukumat siqardi. Teatrchiliknigina emas, yangi maktabni ham. «Usuli jadid», «usuli savtiya» nomi bilan tarixga kirgan bu maktablar aslida chinakam fidoyilik namu-nalari edi.

Shularga qaramay, Avloniy ijtimoiy faoliyatda qizg'in da-vom etdi. Jumladan, uning shu yillari «Nashriyot», «Maktab» kabi shirkatlar tuzishda bosh-qosh bo'lganini eslash kifoya. Adib ularni keyinroq o'z tarjimai holida shunday izohlaydi: «Bu vaqtlarda bizning maqsadimiz zohirda teatru bo'lsa ham botinda Turkiston yoshlarin siyosiy jihatdan birlashtiruv va inqilobga hozirlov edi». Ushbu jamiyatlarning ishtirokchilari, xususan, Munavvarqori, shoir Tavallo, Nizomiddin Xo'jayev, Ubaydullo Xo'ja, aka-uka Saidazimboyevlar Turkistonning ma'lum va mash-hur kishilari edilar.

Avloniy 1917 yil Fevral voqyealaridan keyin «Yashasin xalq jumxuriyati!» shiori ostida «Turon» gazetasini chiqardi. Gazeta o'z maslak-maqsadini «Musulmonlar orasida ko'p yillardan beri davom o'lan umumg'a zo'rlik, bid'at odatlarni bitirmak, kela-jakda bo'ladurg'on jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamoq» deb e'lon qildi. Biroq gazeta juda katta qiyinchiliklar bilan dunyo yuzini ko'radi; 2-sonidayoq Mirmuhsinning bir maqolasi atrofida jan-jal chiqadi. Muharrirni vazifasidan chetlatadilar, eskiparast ulamolar matbaa egalarining uylariga vakillar yuborib, «agar-da siz Avloniy gazetasin matbaangizga bossangiz, o'lsangiz siz-ga janoza o'qutmasmiz» deb qo'rqitib, gazetani yakkalab ko'yadilar. Avloniy Tiflisdan «Mulla Nasriddin» matbaasidan harf va harf teruvchi olib keladi. Baribir yo'l bermaydilar. Avloniy gazetadan ketishga majbur bo'ladi.

Gazeta boyqot qilindi. Bu hodisa katta shov-shuvga sabab bo'ldi.

«Ulug Turkiston» gazetasida Andijon tatar musulmon «Jamiyati xayriya»si nomidan Hofiz Yamg'ulatov, o'zbek (turk) yoshlari nomi-dan Abdulhamid Sulaymoniy (Cho'lpon)lar imzo chekkan «Turkiston Protopopovlari» (Aleksandr Dmitriyevich Protopopov, 1917 yillardagi Rusiya ichki ishlar ministri - B. Q.) degan keskin «protest» bosildi. Orenburg va Ufada chikib turgan gazeta va jur-nallar ham bu sharmandali voqyeani butun tafsilotlari bilan yorit-gan va Mirmuhsin bilan Avloniyni himoya qilib chiqqan edilar.

1917 yilning aprel-may oylarida Turkistonning juda kup shaharlarida mahalliy mehnatkashlarning kasaba uyushmalari va tashkilotlari maydonga keldi. Masalan, Toshkentdagi mingga yaqin uzbek ishchisini jipslashtirgan binokorlar (Ustalar jamiyati, tashabbuskorlari: olmazorlik Ochil Bobojonov, merganchalik Sul-tonxo'ja Qosimxo'jayev), qora ishchilar (oxunguzarlik A. Abdura-shidov), metallistlar soyuzi (Qulmat Xolmuhamedov) shundaylardan edi. Avloniy «1917 yilda Toshkentda yerli xalkdar orasi-da boshliq bo'lib, «O'qituvchilar soyuzi» va boshqa bir necha rabochiy soyuzlar tashkil qildim», — deb yozadi o'z tarjimai holida.

May oyidan urush orqasidagi qora xizmatga olingan mardi-korlar qaytib kela boshladilar. Ularning uyushmalari paydo bo'ldi. Avloniy ularda ishtirok etdi. 6 iyunda Toshkent ishchi va soldat deputatlari Sovetiga saylanib, Eski shahar oziq-ovqat komis-siyasi a'zosi qilib tasdiqlandi. Shu yilning 30 sentyabridan 10 oktyabrigacha bo'lib o'tgan ishchi syezdiga vakil saylandi. Bu tash-kilotlarda eserlarning ta'siri kuchli edi. Eserlarning o'zida ham kelishmovchiliklar yuz berib, «so'd» guruhi ajralib chikdi. Avloniyning inqilob bilan bog'liq jo'shqin she'r va maqolala-ri, ayniqsa «Ikki sevgi» nomli dramasi uning eserlar haraka-tiga unchalik befarqbo'lmaganini ko'rsatadi. Lekin eserlarning ayni shu paytlari Yettisuvda qozoq va qirg'izlarning hosildor yerlarini tortib olib joylashayotgan rus muhojirlarini qo'llab-quvvatlashlari mahalliy ziyolilarni ulardan sovutdi. Bolshe-viklar esa bundan ustalik bilan foydalandilar. Ularni o'zlari-ga qo'shib olib, vaziyatga hokim bo'ldilar va pirovard-oqibatda hokimiyatni qo'lga kiritdilar.

Avloniy davrning mana shu shiddatli oqimi izmida borar edi.

Maktab ishi, xalq orasida ma'rifat tarqatish Avloniyning 1917 yilgacha bo'lgan faoliyatining bosh yo'nalishini tashkil qildi. U bu yo'lda katta fidoyilik ko'rsatdi. Shoirning Miro-bodda katta qiyinchiliklar bilan ochgan maktabi butun Toshkentda dovruqqozonDi. Lekin ish og'ir kechdi. Chor mustamlakachilik siyo-satini og'ishmay amalga oshirib borayotgan o'lka ma'muriyati maktab masalasida qattiq turdi. Har bir yangi usuldagi maktabning o'qituvchilarigina emas (ularning uy adreslarigacha talab etilgan), o'quvchilarning ham kimligi, ayniqsa, dastur va darslik-lar hamda ularning mualliflari qat'iy nazorat qilindi. Avloniy shaxsiy arxivida saqlanib qolgan Sirdaryo viloyat xalq mak~ tablari nozirining 1914 yil 19 fevral 538 hamda 24 maydagi 1118 raqamli talabnomalari (chamasi, bunday hujjatlar har yili to'ldirib borilgan) shundan darak beradi.

1908 yilda Avloniyning Miroboddagi maktabi yopildi. Bu-ning sabablari ko'p bo'lishi kerak. Avloniy, nazarimizda, o'z tarjimai holida shulardan bittasini tilga oladi:

«Maktabimda yer, odamlar, tog'-toshlar, daryo, osmon haqinda suhbatlar o'tkazmoqqa harakat qilganimni Mirobod johil kishi-lari bilishib, meni kofir bo'lding deb, maktabimni yopdilar...» Adib 1909 yilda Degrez mahallasida yana maktab ochadi. Avloniy dars berish jarayonvda ochilayotgan yangi usuldagi maktablar uchun har jihatdan qulay bo'lgan ko'plab darsliklar yaratish zaruriyati-ni his qiladi. U yozadi: «Bizim Turkiston makotibi islomiya-sinda avvaldan oxira qadar ta'lim o'linajak kitoblar: «Sabotul-ojizin», «Fuzuliy», «Navoiy», «Xo'ja Hofiz», «Bedil», «Mas-lakul-muttaqiyn»lar kabi she'r kitoblari o'ldig'i jumlaning ma'lumidir. Bu kitoblarning ba'zilar e'tiqod va amaliyoti is-lomga taalluq mushkul masalalardan iborat o'lg'onlaridin hamda aksarlari forsiy tilda yozilg'onlari uchun yosh bolalarning on-lardan istifodalari, bir narsa anglamoqlari imkon xorijin-da edi».

Shuning uchun ham adibning 1909—17 yillar davomida maxsus maktab bolalari uchun yozilgan o'ndan ortiq kitobi maydonga kel-di. Uning «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq», «Maktab gulistoni» singari darsliklari, «Adabiyot yoxud milliy she'rlar» to'plami 10-yillarda bir necha bor qayta bosilib chiqsi va

Turkistonning juda ko'p yangi usul maktablari uchun qo'llanma bo'lib xizmat etdi. «Muallim afayadi-lar va adabiyot muhiblari banim bu asari nochizonalarimni il-tifotsiz qoldurmadilar. Turkistonning eng mashxur muallimla-ri dars jadvalina kiritub, maydoni ta'lima qo'ydilar»,— deb yozgan edi Avloniy mamnuniyat bilan. Ma'lum sabablarga ko'ra, bosilmay qolgan «Uchinchi muallim», «Maktab jo'g'rofiyasi», «Hisob masalalari» singari darelik kitoblari haqida ham adibning zamondoshlari juda iliq fikrlarni aytadilar.

Asrimiz boshlarida yangi maktablar uchun tuzilgan alifbelar anchagina bor. Agar uning ro'yxati tuziladigan bo'lsa, boshida, shubhasiz, Saidrasul Aziziynint «Ustozi avval»i bilan Munavvarqorining «Adibi avval»i turadi. Avloniyning «Birinchi muallim»i ham o'zining ma'lum o'rniga ega.

«Birinchi muallim» 1917 yilga qadar 4 marta nashr etilgan. «Ikkinchi muallim» yuqoridagi kitobning bevosita davomi, «Alifbodan so'ng o'qutmak uchun» yozilgan, «axloqiy hikoyalar, ada-biy she'rlar ila ziynatlangan». Binobarin, u darelik-majmua. Kitob dastlab 1912 yilda Toshkentda G'ulom Hasan Orifjonov litografiyasida bosilib chiqsi.

1913 yilda Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asari bosildi. 1917 yilda ikkinchi marta nashr qilindi. Kitob maktablarning yuqori sinf o'quvchilariga darelik sifatida yozilgan. Lekin asrimiz boshlaridagi uzbek jadid ma'rifatchiligi-ning noyob hodisalaridan bo'lgan bu asarning ahamiyati faqat maktab doirasi bilan cheklanmadi. U adabiyot va axloq havaskor-lari uchun ham qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

Asarda insonlarni «yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm» — axloq haqida fikr yuritiladi.

Axloq, bu — xulklar majmui. Xulq esa, ezgulik yoxud razil-likning muayyan bir insonda namoyon bo'lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va olijanoblikning yoki razillik va bad-binlikning timsoli. Shu jihatdan kishida xulkning u yoki bu ko'rinishi o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Ularning shakllanishi uchun ma'lum bir sharoit, tarbiya kerak. Kishilar tug'ilishdan yomon bo'lib tug'ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon kiladi. De-mak, hamma narsa tarbiyaga bog'liq. Tarbiya «yo hayot,

yo mamot, yo najot, yo halokat, yo sadoqat, yo falokat masalasidir».

Tarbiya tugilgan kundan boshlanadi va umrning oxiriga qadar davom etadi. U ikki bosqichdan — uy va maktab tarbiyasidan tash-kil topgan.

Avloniy tarbiyaning doirasini keng tushunadi. Uni birgina axloq bilan chegaralab qo'ymaydi. «Sog' tanda cor akd» degan hik-matning bejiz emasligini yaxshi biladi. Gapni, birinchi navbat-da, bolaning sog'lig'i haqida qayg'urish lozimligidan boshlaydi.

«Badanning salomat, quvvatli bo'lmogi insonga eng kerakli narsadur. Chunki o'qumoq, o'rganmoq va o'rgatmoq uchun insonga kuch-lik, kasalsiz jasad lozimdur».

Avloniy masalaning falsafiy asosiga ko'chadi. Jism bilan ruxning uzviy birligi hakida gai ochadi: «Badan tarbiyasining fikr tarbiyasiga ham yordami bordur. Jism ila ruh ikkisi bir choponning o'ng ila tersi kabidur. Agar jism tozalik ila ziynat-lanmasa, yomon xulqlardan saqlanmasa, choponni ustini qo'yub, as-tarini yuvub, ovora bo'lmoq kabidurki, har vaqt ustidagi kiri ichiga uradur». Yana bir o'rinda esa «badan elak kabi ko'zlukdur» degan gai uchraydi.

Jism bilan ruh, shakl bilan mazmunning uzviy birligi va ularning o'zaro bir-biriga ta'siri masalasi juda muhim va murakkab bo'lib, Avloniy uni asosan to'g'ri tushunadi va to'g'ri talqin qiladi.

Bolalarda fikrlash iqtidorini hosil qilish, fikr tarbiya-si benihoya zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallim-larning «diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan» bo'lib, ularning «yordamiga so'ng darajada muhtoj». Negaki, «fikrning quvvati, ziynati, kengligi» muallimga ko'p jihatdan bog'liq. Bo-lalarning fikrlashi tarbiyachining o'zini fikrlash va intilish doirasi, saviyasi bilan ham aloqador. Bu xususda adibning keskin mulohazalari bor.

XVIII asr fransuz ma'rifatchilari aql va ongning roliga juda yuksak baho bergan edilar. Jahon adabiyotidagi ma'rifat-chilik bosqichi bilan shug'ullangan tadqiqotchilar bu davr Yevropa madaniyatining umuman hamma jabhalarida uning ma'lum da-rajada ilohiylashtirilganligini e'tirof etadilar¹. Bu, tabiiyki, Yevropa mamlakatlarida kapitalizmning rivoji, feodal-patriarxal munosabatlarning taraqqiyotga to'g'anoq bo'lib q'rli-shi,

jamiyat hayotida ilm-fan rolining birdan kuchayib ketishi kabi qator omillarga bog'liq edi.

XX asr boshlaridagi Turkistonda ham shunga yaqin sharoit maydonga keldi. Nazarimizda, o'lkamizda 1905 yiddan keyin yaqqol ko'zga tashlangan fikriy uyg'onish va madaniy ko'tarilish o'z mo-hiyati bilan XVIII asr fransuz ma'rifatchiligiga ko'p jihatdan o'xshash edi. Avloniy ma'rifatchiligining ildizi ham shunga bo-rib taqaladi. «Turkiy guliston...»da aql va ilmning, ma'naviy-axloqiy olamning favqulodda ehtiros bilan ulug'lanishi adib ma'rifatchiligining bevosita mazmunidan kelib chiqadi. Mana u nima deb yozadi:

«Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur. Ru\ ishlovchi, akl boshlovchidir...»

Muallif o'z fikrini yanada aniqroq va ravshanroq anglatish uchun shunday muqoyasa keltiradi:

«Hayvonlar o'zlariga bo'laklar tarafidin keladurgon zulm va jabrlarni shox, tish, tumshuq va tirnoqlari ila qaytarurlar. Pekin inson... akl va idroki soyasida o'ziga keladurgon zarar va zulmlardan sakdanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilub, bo'yni-dan boylab, iplarining uchini qo'llariga bergan insonlarning akdidur». Hukamolardan biri: «Har narsa ko'paysa, arzon bo'lur, aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko'paysa, shuncha qimmat-baho bo'lur», — demish.

Adibning qarashlarida Navoiyning inson haqidagi mash-hur «inson — xilqat toji» nuqtai nazari (konsepsiyasi)ning ta'siri yaqqol sezilib turadi. Uning fikricha ham aql faqat insongagina nasib etgan sifatdir, jahonning ziynati oqil insonlardir.

Yuqorida Avloniy aklning ilm va tajriba soyasida kamol topishiga ishora qilgan edi. Darhaqiqat, bular uzviy tushuncha-lardir. Ilm xam «insonlarning madori hayoti, rahbari najoti», boringki, «dunyoning izzati». U — «inson uchun g'oyat oliy va mu-qaddas bir fazilat».

Muallif bu fazilatlarni shunchaki qayd etmaydi, uning konkret hayotiy, amaliy ahamiyati ustida ham tuxtab o'tadi. Uning in-sonni kamolotga yetkazishda bosh omil ekanligini atroflicha da-lillashga harakat qiladi.

Ilm egallash esa o'z-o'zidan bo'lmaydi, albatta. U har bir ki-shidan muayyan layoqat va qobiliyatni talab qiladi. Chunonchi, sinch-kovlik, har bir narsaga ibrat nazari bilan qaray olish, sa'y-g'ayrat, shijoat kabilar shunday sifatlar jumlasiga kiradi.

«Inson ibrat nazari ila bokub, dunyo kitobidan o'z qadr-his-sasini bilib olmagi lozimdur, — deb yozadi Avloniy. — Shuning uchun aql sohiblari, fatonat egalari o'zlariga foydasi bo'lsa-bo'lmasa, sinchiklab qarag'on narsalaridan bir hissa olmay qo'ymaslar».

Ziyraklik, ochiq fikrli bo'lishga intilishning ham ahamiya-ti katta. Bular hammasi yoshlikdan boshlanadi. Umr — g'animat. Uni bexuda ishlar bilan o'tkazib yuborish jinoyatdir. Adib zehn va idrokni kuvvatlantirish uchun o'qish-yozishni o'rganishga ulgurgan har bir bolani har xil kitoblar, gazeta va jurnallar o'qishga va shu orqali dunyoning bordi-keldisini anglash, u haqda fikr yurita olish darajasiga erishishga chorlaydi.

Ilm olish riyozat chekishni, sa'y-g'ayratni talab etadi. Adib-ning obrazli ifodasiga kura, ilm bamisoli bodomning ichydagi mag'iz. Uni qo'lga kiritish uchun mehnat qilish, chaqib po'chog'idan ajratib olish kerak.

Avloniyning vijdon haqidagi fikr-mulohazalari ham diq-qatga sazovor. Uningcha, vijdon — aql va tafakkur mezoni. Umu-man olganda, bunday yondoshish vijdonning ahamiyatini va mo-hiyatini to'g'ri tushunishga yordam beradi. Lekin unda bir oz kon-kretlilik yetishmaydi. Vijdon tarozisining «aqd va hikmatga muvofiq» ishlarga «muhabbat» qo'ydirib, «qabohat va yomon» ish-lardan «nafrat» ettirishi aslida to'g'ri tushuntirish. Biroq uning to'g'rilik darajasi yaxshi yoki yomon deb nomlanadigan muayyan hodisaga nisbatan qo'llanilgandagina konkretlashadi. Adib-ning «yaxshi» va «yomon» tushunchalarini anglashida esa ma'lum mavxumlik yo'q emas. U bularni talqin qilganda, ko'pincha, aql-ga muvofiq keladigan, muvofiq kelmaydigan degan prinsip-dan kelib chiqadi.

«Agar ahmoq odam bo'lsa, o'z tug'ishgan birodaringni ham sevmasliging mumkin, lekin Vatanni, u qanday bo'lmasin, sevmas-lik

mumkin emas. Ammo bu muhabbat uning mavjud ahvolidan bir umr mamnunlik bo'lib qolmasligi, balki uni mukammallashti-rishga chanqoq intilishdan iborat bo'lmog'i lozim», — degan edi donishmandlardan biri.

Vatan tuyg'usi eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'ulardan biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yasha-moq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan Onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-hasratini baham ko'rish farzand-ning burchi. Avloniy Vatan va uning oldidagi burchni shunday tushunadi.

Farzandlar ham har xil bo'ladi. Onaning baxtiga sherik bo'lib, baxtsizligida yolg'iz tashlab ketuvchi farzandlar ham topiladi. Vatanning ham fusunkor tabiatini, bog'-rog'larini xush ko'radi-gan, lekin tashvish va g'amlarini o'ylamaydigan farzandlari yo'q emas. Vatanni, u qanday bo'lmasin, sevish kerak.

«Biz turkistonliklar o'z vatanimizni jonimizdan ortiq suy-dig'imiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq cho'lla-rini, eskimo'(s)lar Shimol taraflarini, eng sovuq qor va muz-lik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga o'z vatanlarini tashlab, hijrat qilurlar edi. Bobolarimiz «Kishi yurtida sulton bo'lgun-cha, o'z yurtida cho'pon bo'l», — demishlar».

Muallif o'z fikrini xilma-xil misollar bilan asoslashga harakat qiladi. Masalan, u shunday tamsilni keltiradi. Ayrim kishilar o'z hovli-joylarini, mol-mulkklarini sotib, Makkaga ziyoratga borishadi. Hatto shularning ham aksari yana o'z vatanla-riga qaytib keladilar. «Buning sababi, ya'ni bularni tortub ke-turgon quvvat o'z vatanlari tuproklarining mehru muhabbatidir...», deydi.

Shoirning «Maktab gulistoni» (T., 1916) ga kirgan she'rla-rida bu fikrlar davom ettirilgan.

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur, Har kim sening qadring bilmas — akdi pastdur, — deb boshlanar edi undagi «Vatan» she'ri. «Hijron so'zi»da esa ona-yurtning kurkam, boy va ulug'vor manzarasi chiziladi.

Bas, shunday ekan, uning uchun jonlarni fido etmoq kerak:

Vatan, vatan deya jonim tanimdan o'lsa ravon, Bango na g'am qolur, avlodima o'yu vatanim.

G'ubor(g)a do'nsa tanim, yo'q vujudi zeri vahm, Charoki, o'z vatanim xokidur go'ru kafanim.

Tilga, madaniyatga muhabbat esa har bir kishining xalqiga bo'lgan muhabbatidir. «Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oynai hayoti til va adabiyotidir», — yozadi adib.

So'z - noyob gavhar. Uning sharafi benihoya. Har qanday qimmatbaho gavhar uning oldida sadaf ham bo'la olmaydi:

So'z guharig'a erur oncha sharaf, — Kim bo'la olmas anga gavhar sadaf.

Alisher Navoiyning «Hayratul-abror»ida so'z ta'rifiga ba-g'ishlangan bob shu satrlar bilan boshlanadi'.

Buyuk mutafakkir so'z qudratiga yuksak baho berdi, xilma-xil tamsil va tadbirlar bilan uni ko'klarga ko'tardi, tilni po'lat xanjarga, so'zni unga qadalgan injularga qiyos qildi. Yoki mana bu muqoyasalarga e'tibor qiling: Masih (Isoning laqabi) yaxshi so'z bilan o'lganni tiriltirgani uchun «jonbaxsh» laqabini oldi. So'z Xalilullohni o'tga tashlatdi.

Endi boshqa bir misol. Siz g'uncha og'izlik, shakarlab dilbar bilan birgasiz. Uning alvon yonoqlari yuragingizga o't soladi. Pekin so'lim dilbarning og'zidan biror sado chiqmasligini tasav-vur qilib ko'ringchi?!

Surat ila bo'lsa mahi osmon, Surati devor hamon, ul hamon.

M. Yu. Lermontovning:

U dilbar janubning qizg'in bolasi Surgan xayol kabi go'zaldir g'oyat, —deb boshlanadigan bir she'ri bor. Unda barkamol sohibjamol haqida gai ketadi. Hassos shoir go'zallikni uyg'unlikda ko'radi. Uningcha, har jihatdan mukammal dilbargina go'zallikda mum-tozdir.

Kim izoh qilibdi husn nimasi: Kelishgan ko'krakmi, xushbichim qomat? Yo shahlo ko'zlarmi? Lekin goho biz Bularning hyech birin husn demaymiz. So'z bilmas lablarni mumkinmas sevmak; Otashsiz nigoh u — hidsiz bir chechak!

Ajib o'xshashlik. Barkamol inson tushunchasi tamom boshqa mu-hit va davrda yashagan ikki buyuk shoirda deyarli bir xil talqin qilinyapti.

Ikkinchi tomondan esa, bunga ajablanmaslik kerak, chunki umuminsoniy g'oyalar davr va muhit bilan cheklanib qol-maydi. Tabiiyki, so'z hali o'zligicha hyech narsa anglatmaydi. U muhim va kerakli ma'noni antlatgandagina ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Mutafakkir adiblar masalaning bu jihatini hyech qachon diqqat-[an chetda qoldirmaganlar. Hatto So'z ta'rifi haqida ran yurit-anlarida ham uning muayyan yaxshi hamda foydali mazmun angla-ishini ko'zda tutganlar.

Avloniy ham so'zning inson qadr-qimmatini belgilashdagi yuliga umuminsoniy qarashlardan kelib chiqib baho berdi. Zo'zning ma'nosiga alohida diqqat qildi. Til va so'z odobi haqida-i umumineoniy fikrlarni davom ettirdi: «... so'z insonning xaraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurgon taroudir. Akl sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm sa quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar...»

«Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lub, o'ziga yoki eshituv-shga bir foyda chiqadurgon bo'lmasa, asalarilar orasida g'o'ng'il-gab yurgan qovoqari kabi quruq g'ying'illamoq, faqat bosh og'rig'igan boshqa bir narsa emasdir. Boshimizga keladurgon qattiq kul-ratlarning kupi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun «ko'p gyla, oz so'yla» demishlar».

Insonni bezaydigan sifatlar ko'p. Chinakam inson yalqovlik sa dangasalikii o'ziga nomus deb biladi. Yoshligidan ilm-ma'ri-ratga, hunar va san'atga mexr qo'yadi. Mehnatning aybi yo'q. Qora tshchi bilan olimning zahmati ko'rinishdagina har xil. Ularning 1kkisi ham mehnat. Mehnat bilan kun kechirish esa buyuk saodat. \ksincha «...bu — ko'murchilik, bu — temirchilik — menga munosib 1Sh emas, deb dangasalik qilub, ishsiz yursa, zo'r ayb, g'ayratsiz-shkdur...»

Inson moddiy ne'matlarni yaratishdan tashqari, ularning ^adriga ham yeta bilmog'i darkor. Bular o'zaro juda yaqin, biri jkinchisidan kelib chiqadigan tushunchalardir. Kimki bir parcha nonni mehnat bilan topsa, uning qadriga ham yetadi. Avloniy ularning hammasini iqtisod mafhumi bilan beradi. Uningcha, iqtisod deb pul va mol kabi ne'matlarning qadrini bilmakni shtilur. Mol qadrini biluvchi kishilar o'rinsiz yerga bir tiyin ;arf

qilmas, o'rni kelganda so'mni ayamasi. Saxovatning ziddi ba-sillik o'ldig'i kabi iqtisodning ziddi isrofdir...»

Chopar hayotini taxlikaga qo'yib tog'u toshlar, kir va cho'llar)shadi. Xabarni yetkazadi. Chopar olib kelgan xabar, ehtimol, dudhish bo'lishi mumkin. Shunda ham akl egalari uni o'ldirmay-ıllar. Chunki u haqiqatni yetkazadi. Avloniy «Haqqoniyat» deb nalgan bobda yuqoridagi misolni ibrat qilib keltiradi. Rost-shk va to'g'riso'zlikni insonning eng insoniy sifatlaridan biri deb biladi.

Hayo, iffat — o'ylab chiqarilgan tushunchalar emas. U asrlar)o'yi inson tushunchasi bilan birgalikda shakllangan. Avloniy hayo deganda «ishda, so'zda adabni rioya qilmoq»ni tushunadi, uni insoniylikning muhim belgisi deb biladi.

Hamma narsaning ma'lum bir me'yori bor, albatta. Insoniy viqorni suiiste'mol qilish kishini takabburlikka olib kelib qo'yadi. Haddan oshgan yumshoq ko'ngillik — halimlik kishini xor qiladi. Kamtarlik esa xokisorlikka eltadi. Bu yerda ham shakl va mazmun mutanosibligining temir qonuni o'ziga xos holda namoyen bo'ladi. Chinakam insonlik viqori kishida olimlik, fozil-lik va yuksak odob jamlangandagina namoyon bo'ladi. Ikkinchi tomondan esa, har bir xulqdagi me'yorni his qilish, o'z fe'l-atvori, xatti-harakatining insoniyat qonunlariga monand bo'li-shiga erishishning o'zi yuksak axloq va fozillik belgisidir.

Avloniy xulq haqida umuman gapirib ko'ya qolmay, unga kon-kret yondashishga harakat qiladi. Adibningdiqqat markazida hami-sha umuminsoniylik mezonı turadi. Bu mezon islomiy axloqqa suyanadi va u kishilarni shu paytgga qadar ota-bobolarimiz tar-biyasiga xizmat qilib kelgan turmush qoidalari bilan bog'laydi. Shunday tushunchalar bor, ularning nomini eshitganingiz-dayoq borlig'ingizni ilıq va yoqimli hislar chulg'ab oladi. Ular bo'lmaganida hayot zulmatdan, tirikchilik vahshiyona kun o'tkaz-moqdan iborat bo'lib qolardi. Muhabbat, sadoqat, xayrixohlik, olijanoblik kabilar hayotga nur, umrga mazmun baxsh etadi. In-sonning sharaflı mavqyeida bularning o'rni alohida.

Muhabbatning qamrovi keng. Vatanga muhabbat, xalqqa muhabbat, do'stga muhabbat, yorga muhabbat... Lekin uning mazmunida bir narsa

juda aniq. Muhabbat kimgadir, nimagadir chanqoq bir intilish. Uni o'zining jon-jahoni deb bilish, butun borlig'ini unga baxshida etish tuyg'usi bilan yonish. Uni baxtiyor va shodon etmoqqa bo'lgan buyuk ishtiyoq. U sahroni bo'stonga aylantira oladi, toshdan gul undiradi. Avloniy «Muhabbat» deb nomlangan bobni shunday satrlar bilan boshlaydi:

«Muhabbat deb bir narsani suymakni aytilur. Dunyodagi in-sonlar mehr va muhabbat soyasinda yasharlar. Har bir ishni mu-habbat orqasidan ishlarlar. Muhabbatsiz kishilar hyech bir ishni ishlamakg'a g'ayrat va jasorat qilolmas, dunyo ne'matidan lazzat ololmas. Agar bir shogird ilm va muallimni suymasa, ishtaho ila o'qumasa, maqsudga yetolmas. Yer yuzidagi insonlarni urush ma-taloshmalarga qovushdirg'on, siynalarini dushman o'qig'a nishon qildurg'on narsa din va millatlarining, vatan va da i latlarining muhabbatidur. Kishini(ng) kecha va kunduz tindur-masdan qul kabi mehnat va mashaqqatlariga ko'krak berub ish latadurg'on narsa vatan va bola-chaqalarining mehru muhabbati emasmi?!»

Kishilarni yaxshilikka undash, yomonlikdan qaytarish, dunyo-dagi barcha insonlarga ezgulik istagi bilan yashash chinakam oli-janoblikdir. Odamlar umr bo'yi bir-birlari bilan aloqada bo'la-dilar. O'zaro yordamga, hamkorlikka hojat sezadilar. Shunday ekan, xayrixoxdik, olijanoblik insonlar hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Kishilar fe'l-atvorlariga, orzu-intilishlariga ko'ra bir-birlariga yaqinlashadilar yoxud uzoklashadilar. Yaxshilik do'stlik-ni vujudga keltiradi. Agar bu do'stlik maslak va manfaatlar bir-ligi asosiga qurilsa, mustahkam va samarali bo'ladi. Umrni xush va mazmunli o'tkazish uchun bunday do'stlik juda kerak.

«Munislik deb har kim o'z tenggi, maslakdoshini topub, ul-fat bo'lmakni aytilur. Dunyoning lazzati sodiq do'stlar ila sux,-bat qilmakdan iborat», — deb yozadi Avloniy.

Do'stlik deyilganda, hamisha sadoqat ko'zda tutiladi. Negaki, bu tushunchalar bir-biriga benihoya yaqin. Adib sadoqatni shunday ta'riflaydi:

«Sadoqat bir fayzi ma'naviydurki, u fayzdan hissasini ol-mak har bir

kishining muqaddas vazifasidur...»

Ulug' Navoiy «Hayratul-abror»ida yozadi:

Har kishiga yetsa falakdin g'ame, Bo'lmasa hamdardi aning hamdami.

Rozi labin tikkon ipin so'kmasa, Harneki ko'nglida erur to'kmasa.

Dard yoqib shu'lai nobudini, Charxdin o'tkargay aning dudini.

Tig'i balo ko'ksini chok aylagay, Dard oni bir damda halok aylagay...

Bas, kishiga umr xushi yor emish, Umr degan yori vafodor emish.

Demak, do'stlik birinchi navbatda, hamdardlik, hamkorlik, xamdashlik. Do'stlik o'z vafosi, sadoqati bilan mustahkam. Navoiy buni hayratomuz tamsillar bilan bergan edi. Masalan, vafo-siz yor—ziyosiz sham; ziyosiz sham — muz sumalak kabi.

Inson uchun yolg'izlik eng og'ir jazo. So'qqabosh hyech qachon baxtiyor bo'lgan emas. Bir qo'ldan axir qachon sado chiqqan? Yolg'iz kishining hayoti g'amdangina iborat. Toq kishining maishat uyi vay-ron—butun bir uyni yagona ustun ko'tarib turganini kim ko'rgan? urgutning bir qanoti sinsa, qancha tez uchmasin, hayoti lahzadan RShmaydi. Buyuk mutafakkir mana shunday qiyoslarda do'stlikning hayotiy asoslarini aniq va tiniq detallar bilan ko'rsatib bergan edi.

Abdulla Avloniyning axloqiy qarashlari mumtoz adabiyoti-mizning boy zaminida shakllandi. Uning do'stlik va sadoqat haqidagi fikrlari adabiyotimizdagi axloqiy qarashlarning tad-rijiy davomi edi.

«Ilmi axloq yuzasidan chin do'st va yori sodiq ila ulfat qil-mak lozimdur. Chunki ba'zi kasallarning yuqishi bo'lgoniga o'xshash nodon va ahmoq kishilarning urfu odatlari va yomon xulqlarining ta'siri, siroyati yuqishi muqarrardur. Ba'zi do'st suratida ko'rinmish ikkiyuzlama, munofiq dushmanlar ham ko'p bo'lurlar. Shuning uchun har bir kishiga sinamasdan, bilmasdan do'stlik qilmak, sir aytmak zo'r aqlsizlikdur. Chin dust bo'lgan kishi boshingga kulfat va qayg'u kelgan vaqtlarida san bilan barobar qayg'urur, xotirangdagi qayg'ungni bo'lushub olur. Si-ringni noahil va nodon kishilarga aytmas, aybingni orqang-dan so'zlamasdan yuzingga aytur. Shodlik vaqtingda san bilan barobar shodlanur. Yolg'on do'st sandan bir foyda umidida yoki o'z boshiga kelgan zararni qaytarmak uchun munofiqona do'stlik qilur. Siringni noahil kishilarga so'zlab, qadru

e'tiboring-ni poymol qilur. Bunday kishilarga do'st bo'lmakdin do'stsiz (o'tmoq) yaxshiroqdur».

«Turkiy guliston...»da «Yomon xulklar» deb nomlangan bo'lim bor. Unda kishilarga xos 18 qusur haqida ran ketadi. Muallif nazdida ularning aksariyati uchun xos bo'lgan xususiyat johil-likdir. Shu boisdan adib tanqid tig'ini asosan jaholatga qara-tadi. Uni insoniyat uchun eng katta illat deb biladi. G'azab — shaqovat, buzuqlik—safohat, hamoqat, yalqrvlik—atolat, xasis-lik—xasosat, tanparvarlik—rahovat, takabburlik—anoniiyyat, hasad, yolg'onchilik—kizb, nifoq, tama kabilar ko'pincha shun-dan kelib chiqadi.

Jaholat, sodda qilib aytganda, ilmsizlik, nodonliqdir. Un-day kishi fikrlashdan, mushohadadan mahrum bo'ladi. U moddiy qanchalik boy, sarvatdor bo'lmasin, ma'naviy shunchalik tuban va qashshoq. Muhtojlik—musibat, biroq johillik musibati undan dahshatliroqdir. Avloniy jaholatni qoralar ekan, u haqda ay-tilgan ko'pgina ma'lum va mashhur fikrlarni misol qilib kel-tiradi:

«Suqrot hakim: «Dunyoda eng hazar qilinadurgan illat jaxl-dur. Men johilga achinganimdek ko'rga achinmayman, zeroiki jo-hilning o'z ixtiyori ila qilg'on harakati a'moning ixtiyorsiz qilg'on harakatidan mening nazarimda xunuk», — demish.

«Aflotun hakim: «Johilning yaxshi niyati fozilning xusumatidan zararlirokdur. Inson eng yuqishlik bir kasaldan saq-langani kabi johildan hazar qilmak lozimdur»,— demish.

Adib bu fikrlarning ma'nosini chaqishga, undan xulosa chiqa-rishga, avlodlarni «jaholat va nodonlik balolaridan qutqarmoq uchun «jon boricha», «kuch yetkuncha» «cholishmoq»qa chorlaydi. Jaxr-latning ham ikki turi bor,—deydi muallif. — Biri — jaxli basit, ikkinchisi jaxli murakkab. Birinchisi u qadar dahshatli emas. Ular bir narsani bilmasalar, bilmasliklarini e'tirof qila-dilar. Uning davosi u qadar qiyin emas: astoydil qunt qilinsa, masala hal bo'ladi. Ikkinchisi — yomon. Ular bir narsani bilmay-dilar va bunga iqror ham bo'lmaydilar. Ularni xalq «o'zi bilar-mon» deb ataydi. Hamoqat shuning bir ko'rinishi. U akd va ma'ri-fat kamligidan hosil bo'ladi. U jaholatdan yomonroq. Chunki jo-hilda birgina

nodonlik bor. Ahmoqda esa necha akdlini aldaydi-gan yolg'on-yashig' so'zlar bor. Ularni hyech bir iimda na akliy, na nakdiy dalillar bilan ko'ndirib bo'ladi. Darhakiqat, bu davosi mushkul bo'lgan illatdir!

Pekin davosiz dard yo'q. Uning yagona darmoni aql va fikr. Inson o'zini qo'lga olib, nafsini jilovlab, yon-atrofiga ibrat nazari bilan boksa, sa'y-g'ayrat qilsa, undan xalos bo'la oladi. Avloniy mana shunday optimistik xulosaga keladi.

G'azab insondagi tabiiy tuyg'u, «maxsus bir quvvai mudofaa». U shu orqali o'z nomusini chetdan keladigan zarar va halokatdan saqlaydi, lekin uni jabr va zulm tariqida ishlatmoqdan ehtiyot bo'lish lozim. Nafs g'ururidan paydo bo'ladigan bu hol insonni alamli azoblarga giriftor qilishi mumkinki, u xuddi shu nuqtada jaholat timsoliga aylanadi.

Adib g'azabni fiziologik-psixologik asoslarda ko'rsatib be-rishga harakat qiladi: «... shiddat va haroratning ta'siri vujud-dagi qonni buzub, harakat qildurub, dimog'iga hujum qilub, aqlni parishon qilur-da, kishini(ng) ixtiyorini qo'ldan olur. Bu soya-da o'zini yoxud boshqa kishini hasrat va nadomatga duchor qilur».

Avloniy har bir holatda ham oqilona ish tutishga chakiradi.

Dangasalik, yalqovlik - kishilar baxtini shikastlovchi kat-ta ofat. Baxt uchun esa kurashmoq, g'ayrat va shijoat bilan «cho-lishmoq» kerak. Tabiiyki, harakat va mehnatning samarasi bir-daniga ko'rinib qo'ya qolmaydi. Lekin inson sa'y-harakatda, sa-bot va matonatda zavq-shavq bilan davom etmoqdan bir dam bo'lsin chekinmasligi lozim. Ular, albatta, samara ko'rsatadi. Axir da-raxt ham to'rt-besh yillik mehnatdan so'nggina hosilga kiradi-ku! Shogird-chi? Ma'naviy saodat faqat g'ayratli va mehnatkash kishigagina nasib etadi. Ibn Sino aytganidek, g'ayratsiz kishi tirik o'likdir. O'liklar esa, tiriklar orasida emas, tuproq oramiz. Bu «Nazari ibrat» bobidagi «Luqmon va ko'r» hikoyasidir. Mana o'sha hikoya: «Bir ko'r hazrati Luqmonning oldilariga ke-lub, agar ko'zimni ochsangiz, man sizga qul bo'lurman, demish. Hakim ko'rni(ng) ma'rifat sohibi ekanin bilub, «Jonim, ko'zingni pardasini ochmoq mumkin, lekin nazari ibratni ochmoq qo'limdan kelmaydur»,—demishlar. Ko'r: «Yo Luqmon! Sizning shuh-ratingiz faqat parda ochmoqdan iborat bo'lsa, sizni hakim de-may,

tabib demak lozim ekan»,—deb hazrati Luqmonning ibrat ko'zini ochmishdir».

Sharq adabiyotida axloq va odob favqulodda katta o'rin egal-laydi. «Adabiyot» mafhumining o'zi ham odob so'ziga borib taqa-lishi bejiz emas. Sharkda bu mavzuga to'qinmagan she'r axlini topish qiyin. Yozma adabiyotimizning birinchi yirik namunasi «Qutadg'u bilig» o'rta asrning axloq qomusi edi. Alisher Navoiy-ning bu masalaga qanchalar e'tibor berganligi hammaga ma'lum. Sharkda axloq ilmining buyuk allomalari yetishib chikdilar. Sa'-diy Sheroziy shunday buyuk rutbaga musharraf bo'lganlardan edi. U o'zining «Guliston» va «Bo'ston» asarlari bilan badiiy ijod-da yangi bir yo'l ochib berdi...

Avloniy o'z asarini yaratishda Shayx Sa'diy izidan bordi. Kitobning «Turkiy guliston yoxud axloq» deb nomlanganligi bejiz emas. Avloniy buni kitobning 1917 yilgi ikkinchi nashriga yozgan so'ngso'zida alohida ta'kidlab ko'rsatadi. U shunday yozadi: «Turkiston maktablarida o'z shevamizda yozilmish mukammal «Axloq» kitobining yo'kdigi, afrodi millatning shunday bir asarga tashna va muhtoj ekanlig'i, o'zum muallimlar jumlasidan o'ldug'imdan, manga ham ochiq ma'lum o'ldi. Shuning uchun ko'p vaqt-lar tajriba so'ngidan adibi muhtaram Shayx Sa'diy usulinda yozmakni, garchi og'ir ish bo'lsa ham, o'zimga muqaddas bir vazifa ado qilaroq va bu kamchilikni arodin ko'tarmakni munosib ko'rdim».

Adabiyotshunoslar hakdi e'tirof etgandaridek, eski o'zbek maktablarida asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilib kelin-gan «Guliston» fors klassikasining eng kurkam, eng «barjastasi» edi. Unga ergashib yozilgan asarlar kup bo'ldi. Abduraxmon Jomiy-ning mashhur «Bahoriston»i, Mo'yniddin Jo'vayniy va Ibn Ka-molposhshoning «Nigoriston», Majididdin Xavofiyning «Gulis-ton»i ham mana shu buyuk obidaga o'ziga xos nazira, o'ziga xos javob, shogirdning ustozga ta'zimi edi. Avloniy ustozdan birgina «usul»-ni olmadi, uning yuksak insonparvarlik ruhi bilan to'liq she'ri-yatidan ham oziq oldi. Ularning ayrimlarini tarjima qilib asa-riga kiritdi.

Sa'diy bilan Avloniy davrini 600 yildan ortiqroq vaqt ajratib turadi.

O'rta asrning buyuk gumanista bilan XX asrdan nafas olgan Avloniyning qarashlarida, tuyg'ularida anchagina farq bor, albatta.

Avloniy axloq to'g'risida «Guliston»ga o'xshash bir asar yozar ekan, shu bahonada zamonasining muhim, dardli masalalarini unga g'oyat ustalik bilan singdirib keta oldi. Bular huquqsizlik edi. Mustamlakachilik asoratlari bilan bog'liq tutqunlik va tur-g'unlik edi. Din - diyonatning, millat — milliyatning buzili shi edi.

Adibni xalqning nochor, g'arib turmushi chuqur o'yga soladi:

Har kun o'luram shomg'acha man g'amga giriftor, Har shab yonuram otasha parvona kabi zor. Hyech kimsa emas bu mani ahvolima voqif, Man xastayamu millatim o'lmish nega bemor?

Asarning ilk sahifasida keltirilgan bu to'rtlik unga bema-lol epigraf bo'la oladi. Shoir har bir axloqiy tushunchani tal-qin qilar ekan, uni bevosita o'z davri masalalari bilan bog'lay-di va kitobga zamon nafasini olib kirishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, asarda «Tarbiyanint zameni» degan qism bor. Unda tar-biyaning uyda, so'ngroq maktab-madrasada olib borilishi haqida ran ketarkan, bunday ishga imkonsiz xalqning og'ir moddiy tirikchiligi achinish bilan qayd qilingan. «Maqsadi pul, maslagi shuhrat, yuqori maktablarda o'qimagan, «usuli ta'lim» ko'rmagan muallimlar», «matlablari osh, maqsadlari chopon, darslari be-imtihon, isloh yaqinidan yurmagan mudarrislar» o'tkir hajv ostita olinadi. Yoki «Tama'» bobida zamonasida «tama' noni birla qorin to'yg'uzadurgon kishilarning hisobi yo'q»ligini fosh eta-di. Yana bir o'rinda esa mustamlaka Turkistonidagi erksizlik, chorizm tazyiqi, mehnatkashning mashaqqatli tirikchiligi haqida so'z ochadi: «Biz osiyoliklar, xususan turkistonliklar dumba so-tub, chandir chaynaymiz, qaymoq berub sut oshiyimiz, non o'rniga kesak tishlaymiz...»

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston, yoxud axloq. T., 2008.
2. Mustaqillik davri adabiyoti. Toshkent., 2004.
3. Begali Qosimov va boshqalar. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Toshkent "Ma'naviyat" 2004.
4. Mirzayev S. O'zbek adiblari. "Fan". 2002.
5. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. T., 2008.